

Koncepcja zrównoważonego rozwoju w turystyce

The Concept of Sustainable Development in Tourism

Urszula Myga-Piątek

*Uniwersytet Śląski, Wydział Nauk o Ziemi, ul. Będzińska 60, 41-200 Sosnowiec,
E-mail: urszula.myga-piatek@us.edu.pl*

Streszczenie

Powszechnie przyjmuje się, że zarządzanie krajobrazem, także na potrzeby turystyki, jest zgodne z ideą rozwoju zrównoważonego i stanowi jeden z naczelných priorytetów polityki przestrzennej w krajach Unii Europejskiej. Idea ta znajduje swe umocowanie w zapisach szeregu dokumentów europejskich. Dokumenty te podkreślają konieczność wzmacniania tożsamości regionów i utrzymania zróżnicowania przyrodniczego i kulturowego.

Tezą wiodącą artykułu jest założenie, że jednym z głównych współczesnych źródeł zorganizowanego oddziaływania człowieka na krajobraz jest gospodarka turystyczna. Oddziaływanie to jednak często ma charakter negatywny, np. zaburzenia struktury i różnorodności krajobrazu, spójności przestrzennej obszarów przyrodniczo cennych (fragmentacja krajobrazu), stabilności przepływu strumienia materii energii i materii w krajobrazie, zasobów krajobrazu, zaburzenia społecznej użyteczności i jakości krajobrazu, ujednocianie i zmniejszenie estetyki krajobrazu.

Artykuł omawia podstawowe wskaźniki oceny wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze, którymi są chłonność naturalna i pojemność turystyczna. Jest próbą oceny realizacji zasad zrównoważonego rozwoju w gospodarce turystycznej.

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, rozwój zrównoważony, planowanie przestrzenne, inwestycje turystyczne, antropopresja turystyczna

Abstract

It is commonly accepted that that landscape management for tourist purposes, according to the idea of sustainable development, is one of the basic priorities of spatial management policy in countries of the European Union. The idea is well established in regulations provided by a number of European documents. These documents emphasize the need for strengthening the regional identity and maintaining the natural and cultural diversity. The leading thesis of the article is the assumption that the tourist industry is one of the main modern sources of human influence on the landscape. This influence mostly brings negative effects like disturbances in the structure and diversity of the landscape, spatial coherence of naturally valuable regions (landscape fragmentation), stability of flow of matter and energy in the landscape, landscape resources, as well as deterioration of social usability and quality of the landscape, unification and decrease in the aesthetic value of the landscape.

The article presents basic indicators of the influence of tourism on natural environment, which are natural absorption and tourist capacity. It attempts to evaluate implementation of rules of sustainable development in the tourist industry.

Key words: cultural landscape, sustainable development, spatial planning, tourism investment, tourism pressure

---

Wprowadzenie

Ostatnie lata przyniosły bardzo dynamiczny rozwój turystyki. World Tourism Organisation (UNWTO) szacuje, że w 2020 r. wpływu z turystyki osiągną wartość 2 bln USD, a liczba podróży przekroczy 1 561 mln; przy czym największe tempo wzrostu odnotują kraje Europy Środkowo-Wschodniej (www.world-tourism.org, 2010). Dochody z niej

zaczęły stanowić istotne źródło zasilaające budżet państw, nawet tych, w których turystyka miała do niedawna charakter sporadyczny (np. Jemen, Oman, Arabia Saudyjska, Etiopia). Jednocześnie ruch turystyczny niezwykle się różnicuje. Obok tradycyjnych form turystyki wypoczynkowej wykorzystującej coraz bardziej wyrafinowaną w formie infrastrukturę hotelową, tworzą się, niemal lawino-

wo, niezwykle niszowe typy turystyki wnikające we wszystkie strefy i piętra krajobrazowe, i w sposób trudny do opanowania eksplorujące zasoby dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego naszej planety. Ze względu na fakt, że turystyka coraz częściej rozwija się spontanicznie i żywiołowo, zaczyna coraz intensywniej wywierać wpływ na środowisko przyrodnicze i krajobraz. Rozwój ruchu turystycznego odgrywa obecnie ważną rolę w procesie planowania przestrzennego i rozwoju strategicznego. Skutki masowego charakteru¹ i globalnego zasięgu turystyki są współcześnie uznawane za jeden z poważniejszych przejawów antropopresji. Skłania to autorkę do zabrania głosu w kwestii potrzeby rozszerzenia polityki zrównoważonego rozwoju o problematykę związaną z turystycznym. Pojęciem tym określa się złożone zjawisko obejmujące społeczno-kulturowe, gospodarcze, prawno-polityczne, przyrodnicze i przestrzenne uwarunkowania oraz przebieg i następstwa turystyki (Kowalczyk, 2000).

Zrównoważony rozwój odnosi się do praw obecnych i przyszłych pokoleń do racjonalnego gospodarowania zasobami środowiska przyrodniczego, do sposobu zarządzania, który zapewniając ogólny postęp cywilizacyjny pozwoli zachować i chronić walory przyrodnicze przez ograniczanie szkodliwego wpływu procesów produkcji i konsumpcji na stan środowiska (Redclift, 2009). Tymczasem dla rozwoju przemysłu turystycznego środowisko przyrodnicze i krajobraz są podstawowym zasobem (surowcem). Zasoby te często określane jako walory (przyrodnicze, kulturowe, widokowe) spełniają różne funkcje m.in.: estetyczną, kulturową, poznawczą (informacyjną), psychologiczną (emocjonalną), rekreacyjną, wypoczynkową, inspirującą ale także użytkową (Myga-Piątek, 2006).

Celem artykułu jest wskazanie na potrzebę szczególnych prac multidyscyplinarnych nad wpływem turystyki na środowisko przyrodnicze i krajobraz kulturowy oraz wykazanie konieczności wdrożenia koncepcji rozwoju zrównoważonego w turystyce. Tezą wiodącą artykułu jest założenie, jednym z głównych współczesnych źródeł zorganizowanego oddziaływania człowieka na krajobraz jest gospodarka turystyczna.

Artykuł ma charakter przeglądowy i powstał na bazie wieloletnich obserwacji i prac porównawczych w różnych obszarach turystycznych Polski (m.in. w obrębie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, Tatr i Podhala, Beskidów, Bieszczad, Kaszub, Żuław, środkowej doliny Wisły, pobrzeża Bałtyku), a także na podstawie analizy bogatej

¹ Masowy charakter turystyki można rozpatrywać w kontekście ilościowym – turystyka jest uprawiana przez miliony osób, a usługi turystyczne nastawione są na „masowego” odbiorcę oraz w sensie jakościowym – ze względu na preferowany styl podróżowania, w którym przeważa szybkie zwiedzanie lub tzw. turystyka leżakowa oparta na motywach konsumpcyjnych (Zaręba, 2010).

literatury i międzynarodowych dokumentów prognostycznych i strategicznych.

Turystyka zrównoważona w zapisach prawa Unii Europejskiej

Powszechnie przyjmuje się, że właściwe zarządzanie krajobrazem na potrzeby turystyki jest jednym z naczelných priorytetów polityki przestrzennej w krajach Unii Europejskiej. Idea ta znajduje swe umocowanie w zapisach szeregu dokumentów, w tym m.in. *Europejskiej Strategii Zrównoważonego Rozwoju* (2001), *Panuropejskiej Strategii Różnorodności Biologicznej i Krajobrazowej* (1995), *Europejskiej Perspektywy Rozwoju Przestrzennego* (1999), *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej* (2000)².

Są one istotne, bowiem to właśnie kraje Europy przodują w światowych statystykach ilustrujących prognozowany rozwój ruchu turystycznego (tab.1).

Tab. 1 Udział głównych regionów u światowym ruchu turystycznym

Regiony	Bazowy rok	Prognoza		Udział w rynku	
		2010	2020	1995	2020
	1995	2010	2020	[%]	
	[mln]			1995	2020
Świat	565	1006	1561	100	100
Afryka	20	47	77	3.6	5.0
Ameryki	110	190	282	19.3	18.1
Wschodnia Azja i Pacyfik	81	195	397	14.4	25.4
Europa	336	527	717	59.8	45.9
Środkowy Wschód	14	36	69	2.2	4.4
Południowa Azja	4	11	19	0.7	1.2

Źródło: <http://www.unwto.org/facts/eng/vision.htm>

W myśl *Europejskiej Konwencji Krajobrazowej* harmonijny krajobraz, przez swoją wartość użytkową jest kluczowym warunkiem dobrobytu społeczeństw; jest zasobem sprzyjającym działalności gospodarczej, który podobnie jak środowisko przyrodnicze, należy traktować jako dobro strategiczne.

² *Europejska Konwencja Krajobrazowa* Polska podpisała w 2001, a ratyfikowała w 2004 r., podkreśla ona wyjątkową rolę krajobrazu dla społeczeństwa.

Inne europejskie dokumenty odnoszące się do turystyki zrównoważonej to m.in.: *Berlin Declaration, Biological Diversity and Sustainable Tourism*, 1997; 2000; *European Greenways Association, Declaration towards an European Greenway Network*, 2000; *The European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas*, (1999, aktualizacja w 2002 r.), *Parks for Life*, IUCN (1994), *Vienna Declaration on the Future of European Tourism*, (2005); *TIES, Oslo Statement on Ecotourism* (2007), por. Zaręba, 2010.

Wymienione dokumenty podkreślają konieczność wzmocnienia tożsamości regionów i utrzymania zróżnicowania przyrodniczego i kulturowego. Z drugiej strony, turystyka i przemysł wypoczynkowy są jedną z największych dziedzin gospodarki światowej, są źródłem dochodu narodowego, ale także stają się swoistym wyznacznikiem nowoczesności oraz miernikiem poziomu i jakości społeczeństw oraz kreują nowy styl życia (Muirden, Martin, 2004; Myga-Piątek, Jankowski, 2009).

Bardzo często na styku tych stref – ekonomicznej, społeczno-kulturowej i przyrodniczo-ochronnej – rodzą się sytuacje konfliktowe, pełne wzajemnych sprzeczności, które należy rozważać w odniesieniu do głównych płaszczyzn ekorozwoju: etycznych, ekologicznych, społecznych, ekonomicznych, technicznych, prawnych i politycznych (Pawłowski, 2006, 2008, 2009).

Obecnie otwarcie mówi się o potrzebie kreatywnego kształtowania lub odtwarzania krajobrazów kulturowych, także na cele turystyczne (Nassauer, 1995; Naveh, 1995; Zsilincsar, 2009). Wiele uwagi poświęca się krytyce niewłaściwych sposobów zagospodarowania turystycznego dla tzw. turystyki masowej, np. hiszpańskiej Costa Brava czy Riwiery Tureckiej (regionu Antalya), wybrzeży Wysp Kanaryjskich czy niektórych obszarów alpejskich (Bianchi, 2004; Ewald, 2001; Meryem, Türker, Mustafa, 2010).

Turystyka versus środowisko naturalne jako problem analiz naukowych

W ujęciu geograficznym turystyka jest rozpatrywana w kategoriach analiz przyrodniczych, społecznych, ekonomicznych, gospodarczych; natomiast w ujęciu kulturowym najczęściej w kategoriach socjologicznych i psychologicznych. Geografowie i ekonomiści doceniając rangę globalnego zjawiska jakim jest turystyka poświęcili mu wiele uwagi (Kurek, Mika, 2007; Myga-Piątek, Pytel, 2008; Myga-Piątek, Jankowski 2009). W rezultacie szczegółowych prac badawczych powstały opracowania dotyczące m.in.: roli tego sektora usług w aktywizacji gospodarczej regionów i całych państw, a także analizy ekonomicznych korzyści płynących z wzrastającego ruchu turystycznego (m.in. P.M. Burns, Ch. J. Holloway, D. Stynes). Analizy poświęcano głównie:

- ocenie potencjału przyrodniczego i kulturowego regionów, opracowywano typologie i klasyfikacje atrakcji turystycznych oraz typologie samego turystyki (w Polsce m.in. W. Gaworecki, A. Jackowski, A. Kowalczyk, Z. Kruczek, Z. Młynarczyk, S. Sacha, J. Warszyńska, J. Wyrzykowski, A. Zajadacz),
- prowadzono badania z zakresu waloryzacji przestrzeni turystycznej na potrzeby ruchu turystycznego (dla regionów Polski m.in. W. Alejziak, A. Kowalczyk, A. Krzymowska-Kostro-wicka, M. Pietrzak, K. Przeclawski, J. Wyrzykowski),

- opracowano modele i cykle rozwoju obszarów turystycznych i skorelowano je z oczekiwaniami, potrzebami, motywami i wyborem destynacji turystycznych (por. m.in. M. Bocheńska K. Bujak; R.W. Butler, G. Doxey, E. Cohen, S.C., T. Jackson, B. Prideaux, K. Przeclawski, V. Smith, P.A. Russoa & G. Segreb).

Proces zagospodarowywania terenów na cele turystyczne opisywany był w literaturze przedmiotu w postaci m.in. tzw. teorii cyklu ewolucji obszaru turystycznego R.W. Butlera³ (1980, 1991, 2004), typów przestrzeni turystycznej S. Liszewskiego⁴ (1995, 2006) i modeli kolonizacji turystycznej M. Jędrusika⁵ (2001). Hipotetyczny przebieg zmian w środowisku przyrodniczym pod wpływem natężenia ruchu turystycznego opisali także J. Ruskowski i T. Studnicki⁶ (1988). Powstało wiele prac poświęconych modelowaniu i planowaniu ruchu turystycznego w regionach rekreacyjnych (por. dorobek w tym zakresie M. Pietrzaka i M. Kistowskiego). Na rynku księgarskim istnieje wiele podręczników naukowych dotyczących marketingu i zarządzania tym sektorem usług (np. Ch. J. Holloway, V.T.C. Middleton, A. Oleksiuk). Badane są nowe czynniki rozwoju ruchu turystycznego, związane m.in. z przywództwem, aktywnością elit i mobilizacją społeczną, zogniskowane wokół tworzenia infrastruktury i nowoczesnych produktów turystycznych zapewniających atrakcyjne spędzenie czasu. Z czasem wprowadzono do badań turystycznych także analizy socjologiczne zagrożeń społecznych i zmian kulturowych kolonizacji turystycznych (np. Jędrusik, 2001; Przeclawski, 2001; Smith, 2008).

W dotychczasowych pracach badawczych z zakresu geografii turystyki niewiele uwagi poświęcano ocenie wpływu turystyki i szeroko rozumianego przemysłu wypoczynkowego na środowisko przyrodnicze i krajobraz kulturowy. Pomimo, że promowanie i rozwój tzw. turystyki zrównoważonej przez państwa europejskie znajduje zapis w bardzo licznych międzynarodowych deklaracjach i dokumentach, dorobek naukowy z tego zakresu jest niewielki i rozproszony tak pod względem regionalnym jak i tematycznym. Wprawdzie zagadnienie to świadomie podejmowano już w latach 50. XX w., gdy turystyka zaczęła przybierać postać zjawiska o charakterze masowym, lecz na większą skalę zyskało zainteresowanie dopiero z końcem lat 70. XX w. Za przełomowy moment należy uznać ukazanie się książki G. Younga (1973) *Tourism: Blessing or Blight*. Obecnie obserwujemy wzrost poziomu zainteresowania także aplikacyjnym charakterem tego typu badań. Coraz częściej opracowania te

³ Faza eksploracji, wprowadzenia, rozwoju, konsolidacji, stagnacji, degradacji.

⁴ Przestrzeń eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji, urbanizacji turystycznej.

⁵ Model izolacji, symbiozy i pasożytnictwa.

⁶ Faza adaptacji, zagrożenia, degradacji, kształtowania się nowego poziomu równowagi.

mają wymiar zespołowy np. w zakresie planowania przestrzennego oraz zarządzania środowiskiem geograficznym w tym szczególnie ochrony krajobrazu (Nassauer, 1995; Tress & Tress, 2001). Dowodzi to zainteresowania naukowców w zakresie interdyscyplinarnych badań nad środowiskiem i krajobrazem oraz kreowania zaangażowanej polityki turystycznej opartej o zasadę zrównoważonego rozwoju (Alejziak, 2008; Myga-Piątek, 2010). Obserwujemy także pojawienie się specjalistycznych czasopism naukowych z zakresu turystyki, coraz częściej podejmujących problematykę ekorozwoju (Berry & Ladkin, 1997; Bramwell & Lane, 1993; Bohler et al., 2006; Clarke, 1997; Dolnicar et al., 2008; Hjalager, 1999; Jackson, 2004; Millera et al., 2010; Saarinen, 2006).

Ocena (i wycena) wpływu ruchu turystycznego na środowisko przyrodnicze staje się zatem dopiero przedmiotem szczegółowych badań wielu dyscyplin naukowych, m.in. geografii turystyki, architektury, socjologii, ekonomii, etnologii, psychologii, a nawet nauk prawno-administracyjnych. W pracach tych zwraca uwagę częste stosowanie określeń: „transdyscyplinarny”, „multidyscyplinarny”, „interdyscyplinarny”. Sugeruje to „porozumienie” wielu dziedzin nauki w zakresie wspólnych badań nad krajobrazem (Naveh, 1995; Huggett, Parkins, 2004). Studia nad morfogenezą, funkcją, estetyką i percepcją krajobrazu kulturowego mogą mieć zastosowanie dla potrzeb wzrastającego i coraz wyraźniej specjalizującego się ruchu turystycznego. W analizach krajobrazu jako waloru turystycznego należy odnieść się do badań nad percepcją i oceną estetyczną krajobrazu, gdyż one w poważnym stopniu rzutują na realizację potrzeb, oczekiwań i zainteresowań turystów. Prace takie były podejmowane już wcześniej przez polskich geografów, specjalistów m.in. z zakresu ekologii krajobrazu i ochrony środowiska (por. dorobek m.in. T. Bartkowskiego; K.H. Wojciechowskiego, J. Wyrzykowskiego A. Richlinga, A. Kowalczyka, M. Pietrzaka). Obecnie potrzeba planowania i zrównoważonego kształtowania krajobrazu, zgodna z zasadami zrównoważonego rozwoju, wynika przede wszystkim ze skali i tempa nasilania się antropopresji wobec krajobrazu. Należy zatem z całą uwagą odnotować fakt wzrostu zainteresowania naukowców problematyką turystyki zrównoważonej i odczytać to jako zapowiedź pełniejszego wdrażania zasad ekorozwoju do polityki turystycznej poszczególnych regionów i państw (Alejziak, 2008; Myga-Piątek, 2008; Myga-Piątek, 2010).

Oddziaływanie turystyki na krajobraz i procesy zagospodarowania przestrzennego

Skutki rozwoju turystyki mogą objawiać się w następujących sferach:

- **w środowisku przyrodniczym i krajobrazie naturalnym** – oddziaływanie na

wszystkie jego komponenty, skutkiem może być: zmniejszanie i ograniczanie zasobów krajobrazu; zaburzenia struktury i różnorodności krajobrazu, spójności przestrzennej obszarów przyrodniczo cennych (fragmentacja krajobrazu), przepływu strumienia materii energii i materii w krajobrazie, a także zaburzenia społecznej użyteczności i jakości krajobrazu, ujednolicanie i zmniejszenie estetyki krajobrazu. Zagadnienia te są aktualnie badane w obniesieniu np. do niszczenia pokrywy glebowej poprzez nadmierne jej wydeptywanie, zmian obiegu wody i uruchamiania przyspieszonego splotu powierzchniowego wody wskutek m.in. sztucznego nasnieźniania, estetycznego i mechanicznego oddziaływania infrastruktury turystycznej np. wyciągów narciarskich i wielkogabarytowych budynków na krajobraz, rzeźbę, pokrywę glebową, szatę roślinną, a hałasu na świat zwierzęcy. Tego typu badania prowadzono m.in. na terenie górskich parków narodowych: Karkonoskiego, Babio-górskiego, Bieszczadzkiego, Tatrzańskie-go;

- **w zagospodarowaniu przestrzennym** – nowy model planowania i zarządzania przestrzennego; przekwalifikowanie gruntów na cele budowy nowych obiektów o charakterze turystycznym, w tym planowanie działek lotniskowych na terenach o dotychczasowej funkcji rolniczej lub ekologiczno-ochronnej (np. otuliny parków narodowych, strefy wybrzeża itp.); projektowanie infrastruktury komunikacyjnej; rewitalizowanie terenów poprzemysłowych na cele rekreacyjne lub wyspecjalizowaną turystykę; skutkiem może być zagrożenie ujednolicaniem przestrzennym, transformacją rodzimych stylów budowlanych i implantacją obcych wzorców stylistycznych, chaosem przestrzennym, utratą cennych siedlisk ekologicznych wskutek intensywnej zabudowy terenu, utratą walorów widokowych. Przemiany te bardzo intensywnie zachodzą np. bezpośrednim sąsiedztwie obszarów prawnie chronionych. Do szczególnie rażących przykładów zawłaszczania turystycznego przestrzeni dochodzi np. w otulinach parków narodowych: Ojcowskiego, Kampinoskiego, Karkonoskiego, Wielkopolskiego, Tatrzańskie-go, a także parków krajobrazowych np. Lednickiego czy Orlich Gniazd i wielu innych znajdujących się presją dużych miast, wskutek bezpośredniego sąsiedztwa;
- **w gospodarce** – profilowanie drobnego przemysłu i rzemiosła, specjalizacja rolni-

cza, wyspecjalizowane usługi; tworzenie „rynku” turystycznego; istnieje wiele przykładów wytwarzania produktów lokalnych w obszarach wiejskich na bazie mleka, miodu, owoców, warzyw, mięsa; a w obszarach miejskich i przemysłowych przykładem może być udostępnianie turystyczne dawnych kopalni, np. Królowa Luiza i Guido w Zabrze; aktywizowanie „wykluczonych” przestrzeni poeksploatacyjnych np. hałd, ruin cementowni, wapienników itp. do organizacji warsztatów tzw. turystyki poprzemysłowej;

- **w sferze społeczno-kulturowej** – zmiana struktury zawodowej mieszkańców obszarów turystycznych, zmiana stosunków własnościowych, kształtowanie odmiennego stylu życia i nowych wzorców kulturowych, rozwój przemysłu wypoczynkowego – pozytywny wpływ przez ograniczenie bezrobocia i uruchamianie lokalnej przedsiębiorczości oraz negatywny skutek – ryzyko zaniku odrębności, indywidualności, autentyczności i swojskości regionu; globalizacja w sferze społeczno-kulturowej (np. porzucanie pracy na roli i tradycyjnego wypasu przez górali beskidzkich i życie z turystyki; niebezpieczeństwo traktowania turystyki „jako leku na całe zło” i zaniechanie innych sposobów użytkowania terenów);
- **w instytucjach polityczno-administracyjnych** – dostosowanie systemu zarządzania lokalną przestrzenią do zapotrzebowań rynku turystycznego, scalanie systemu decyzyjnego, tworzenie nowych instytucji obsługujących ruch turystyczny; np. w obszarach o wysokich walorach krajobrazowych w gminach powoływane są jednostki odpowiedzialne za rozwój i promocję turystyki;
- **w krajobrazie kulturowym** – zmiany w strukturze i przestrzennym rozkładzie składników środowiska przyrodniczego i kulturowego; przeobrażanie funkcji dotychczasowych krajobrazów, kształtowania nowych typów krajobrazów kulturowych; z czasem dominacja „sztucznych krajobrazów” nad krajobrazami ewolucyjnymi. Warto tu zwrócić uwagę, że coraz większe przestrzenie zajmuje krajobraz turystyczny, który autorka definiuje jako podtyp krajobrazu kulturowego, w którym występują (a z czasem dominują) elementy infrastruktury turystycznej, które powiązane ze sobą tworzą specyficzną strukturę, a funkcje krajobrazu są podporządkowane realizacji zadań związanych z obsługą przyjezdnych. Rozprzestrzenianie się krajobrazów turystycznych dotyczy

wszystkich stref i pięter krajobrazowych, a także „zagraża” jeszcze zachowanym krajobrazom naturalnym (lub bardziej quasi naturalnym) jak i wszystkim typom krajobrazów kulturowych (wydzielonym na podstawie funkcji lub genezy, w tym krajobrazom rolniczym, leśnym, miejskim, osadniczym, przemysłowym, chronionym itd.).

Wobec powyższych przemian autorka jest skłonna zaryzykować twierdzenie, że turystyka odgrywa współcześnie rolę krajobrazotwórczą. Należy przy tym podkreślić, że turystyka nie jest wyłącznie źródłem negatywnych oddziaływań na środowisko przyrodnicze i krajobraz. Mądrze planowana i zarządzana może i powinna wspierać rozwój ekologiczny, fizjonomiczny, ekonomiczny i społeczny obszarów (Antrop, 2000; Tress & Tress, 2001). Wpływ turystyki na krajobraz może i powinien mieć charakter jak najbardziej twórczy i korzystny dla środowiska. Może bowiem wspierać procesy ochrony i kształtowania krajobrazu, m.in. przez:

- wpływ na decyzje ochrony najcenniejszych pod względem przyrodniczym i krajobrazowym miejsc np. parki narodowe, rezerваты oraz inne obszary prawnie chronione, ochrona krajobrazu dla turystów przez kreowanie wzorca tzw. ekoturystyki i turystyki edukacyjnej (Bohdanowicz, 2005). Z przeprowadzonych przez pracowników parków narodowych analiz wynika, że sam proces utworzenia parków narodowych wzmaga lub inicjuje zainteresowanie turystyczne danym obszarem. Należy zaznaczyć, że wiele obszarów nowych parków narodowych nie było do czasu oficjalnego powołania i późniejszej promocji postrzegane w opinii publicznej jako obszary turystycznie atrakcyjne; dobrym przykładem wydaje się powołany w 2001 r. PN Ujście Warty.
- podtrzymywanie tradycyjnych wzorców użytkowania ziemi w regionach cennych kulturowo, w tym specyficznego rzemiosła (pielęgnowanie zanikających zwodów), rolnictwa (uprawy rodzimych roślin, w tym rewitalizacja sadów owocowych), hodowli (podtrzymywanie tradycyjnego, ekstensywnego wypasu owiec, kóz, koni i bydła). Taki model wspierania tradycyjnego rozwoju regionów ma duże znaczenie m.in. dla agroturystyki; przykład projektu „owca plus” – przywracanie tradycyjnego wypasu na hałach beskidzkich i murawach kserotermicznych w obrębie kilku gmin Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (np. Kroczyce, Olsztyn k/Częstochowy);
- odtwarzanie najcenniejszych fragmentów krajobrazu związanych z jego potencjałem dziedzictwa kulturowego np. rekonstrukcja

zabytkowych miast, zaniedbanych miasteczek, założeń urbanistycznych i ruralistycznych, parkowo-dworskich; kształtowanie i pielęgnacja krajobrazu na potrzeby wykreowania funkcji turystycznej, rozwoju wielu odmian turystyki kulturowej i szeroko pojętego aktywnego krajoznawstwa⁷; przytaczając przykłady tylko z Polski należy wymienić m.in. Opatów, Łęczycę, Kórnik, Kwidzyn, Grudziądz, Chełmno, Paczków, i mniej jeszcze wypromowane np. Skarszewy, Gniew, Kadyny, Tolkmicko, Trzebiatów, Żarki;

- kreowanie nowych przestrzeni rekreacyjno-turystycznych na terenach poprzemysłowych, przywracanie „utraconych” krajobrazów, do których przylgnęło określenie „krajobraz zdegradowany”, wprowadzanie nowych funkcji w obszary dotychczas wyłączone z funkcji turystycznych (rewitalizacja krajobrazu na potrzeby wyspecjalizowanych form turystyki i turystyki poznawczej, w tym przemysłowej i geoturystyki)⁸. Turystyka w obszarach poprzemysłowych może być elementem polityki rewaloryzacyjnej i rewitalizacyjnej terenów pozostających w głębokim kryzysie społecznym i ekonomicznym w czasie restrukturyzacji gospodarczej regionu (Kowalczyk, 2000). Cieszy zatem fakt wprowadzania w życie wielu różnorodnych projektów zagospodarowania przestrzeni poeksploatacyjnej dla celów rekreacyjnych i sportowych np. Centrum Dolomity „Sportowa Dolina” w Bytomiu, „Górka” w Sosnowcu czy projekt J. Bogdanowskiego i Z. Myczkowskiego „Wzgórz Paciorkowców” dla terenów pogórczych w Bieruniu. Innym przykładem mogą być rekreacyjne wykorzystywanie antropogenicznego „Pojezierza Dąbrowskiego” (zespół zbiorników Pogoria I, II, III, IV) powstałego przez wypełnienie wodą Czarnej Przemyskiej wyrobisk po eksploatacji piasków podsadzkowych; cennym krajobrazowym rozwiązaniem jest urządzenie parków w kamieniołomach np. w Podgórzu (Kraków), amfiteatrów, np. na Górze św. Anny czy w Kadzielni w Kiecach i wiele jeszcze nie zrealizowanych acz zaplano-

wywanych pomysłów dla kamieniołomów: Wietrznia, Józefka, Wisniówka, Zawada, Leszcze⁹;

- permanentne wzmacnianie jakości krajobrazu, w drodze restytucji: pielęgnowanie tradycyjnych wzorców zabudowy, stylów architektonicznych, podtrzymywanie wiejskich krajobrazów o typowych liniach zabudowy np. przez lansowanie mody na letniskowe osadnictwo wernakularne. Szczególną rolę należy tu przypisać turystyce weekendowej i osadnictwu tzw. drugich domów – można tu wskazać wiele pozytywnych przykładów z różnych regionów Polski: Podbeskidzie, Kaszuby, Mazury, Podlasie, czy pojedynczych miasteczek: Lanckorona, Sandomierz, Kazimierz Dolny, a nawet małych przysiółków: np. Dziaski, Graberki w Beskidzie Żywieckim, Zagórze, Żuraw na Wyżynie Częstochowskiej. Można tam obserwować interesujące adaptacje starych domostw, zagród, stodół, dawnych dworców, pałacików, czy nawet całych osad włościańskich, które stają się pozytywnym wzorem do naśladowania dla kolejnych osób. Ponownie troską otaczane są obiekty małej architektury (studnie z kołowrotami i żurawiami, wiejskie stawy tzw. kaczęńce, a także kapliczki i przyroźne krzyże). Obserwuje się godne uwagi rozwiązania gospodarstw agroturystycznych, które konsekwentnie wykorzystują bogactwo walorów przyrodniczych, kulturowych, etnograficznych, kulinarnych danego regionu. Gospodarstwa te umiejętnie lansują także produkt lokalny (np. ryby, miody, nalewki ziołowe, białe sery), wzbogacając ofertę turystyczną (przejażdżki bryczkami, kuligi, psie zaprzęgi). Stwarza to korzystną alternatywę dla agresywnej, hałaśliwej i konsumpcyjnej turystyki weekendowej. W ślad za tym wzbogacana jest oferta edukacyjna skierowana do młodzieży – rozwijana w ośrodkach dydaktycznych przy siedzibach parków narodowych, parków krajobrazowych i lasów państwowych (Myga-Piątek, 2008).

Wzmiankowane tu pozytywne przejawy możliwego pozytywnego wpływu rozwoju turystyki odpowiadające filozofii i etyce idei zrównoważonego rozwoju mogą budzić optymizm. Tym bardziej, że należy podkreślić także, wręcz wzorcowe działania niektórych gmin turystycznych, które pod zarządem

⁷ Por. artykuły w Pracy zbiorowej: red. Myga-Piątek U., Pawłowska K., *Zarządzanie krajobrazem*, 10 t. Prac Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 2008.

⁸ Przykłady interesujących adaptacji w tym zakresie omawiają w swych pracach: J. Nita & U. Myga-Piątek, Z. Myczkowski, T. Stawicki, A. Zachariasz. Wiele artykułów na ten temat znajdzie czytelnik także w pracy zbiorowej: red. Myga-Piątek U., 6 T. Prac Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, *Krajobrazy przemysłowe i poeksploatacyjne*, 2008.

⁹ Szersze omówienie tej problematyki i więcej przykładów, także zagranicznych znajdzie czytelnik w Przeglądzie Geologicznym, zob.: Nita J., Myga-Piątek U., 2006: Krajobrazowe kierunki zagospodarowania terenów pogórczych, *Przegląd Geologiczny*, vol. 54, nr 3, s. 256-262.

kompetentnego burmistrza czy wójta wprowadzają korzystne dla wizerunku przestrzeni rozwiązania. Należy pamiętać, że krajobrazy kulturowe, także te kształtowane na potrzeby turystyki, są zawsze wyrazem oddziaływania określonej polityki, systemu sprawowania władzy i respektowania prawa (Böhm, 2008). Nade wszystko są jednak powiązane z systemem środowiska przyrodniczego i potencjału społecznego. J. Łapiński (2009) smutno konstatuje, że odniesienie człowieka do przyrody uległo korupcji, a obraz natury-przyrody (a więc i krajobrazu) jest wynikiem gry strategicznej prowadzonej przez ekspertów-biurokratów. W wielu projektowanych terytorialnych systemach turystycznych lub „sztucznych krajobrazach” przyroda jest produktem społecznym. Takie podejście dalekie jest od idei zrównoważonego rozwoju.

Antropopresja turystyczna a odporność środowiska przyrodniczego

Niezaburzone środowisko przyrodnicze cechuje bioróżnorodność i zdolność do zachowania równowagi ekologicznej (samoregulacji). Różnorodność biologiczna gwarantuje przetrwanie przyrody i wyraża się wielością form życia na Ziemi (bogactwo genowe, gatunkowe, ekosystemowe, krajobrazowe). Równowaga ekologiczna polega na zachowaniu odpowiednich proporcji między poszczególnymi elementami środowiska, gwarantujących ciągłą odnowę zużytych zasobów i ciągłą egzystencję świata organicznego (Zaręba, 2010). Pojemność środowiska (wydolność naturalna) określa tolerancję środowiska na antropopresję. Przekroczenie wartości granicznych obciążeń wynikających z negatywnych skutków działalności człowieka prowadzi do zaburzenia ekosystemu a w skrajnych przypadkach do katastrofy ekologicznej, co oznacza obniżenie wartości przyrodniczych, estetycznych, wypoczynkowo-turystycznych i ekonomicznych danego środowiska (Górka, Poskrobko, 1987). Wiele regionów i miejscowości turystycznych wskutek przeinwestowania i wyeksploatowania staje się nieatrakcyjna dla turystów (tzw. cykl Butlera).

Powszechnie stosowanymi wskaźnikami oceniającymi odporność środowiska na antropopresję turystyczną są chłonność naturalna i pojemność turystyczna.

Wskaźnik chłonności naturalnej (dopuszczalnego obciążenia na jednostkę powierzchni) oznacza maksymalną liczbę turystów, która swobodnie penetrując dany obszar, nie wywołuje w nim ujemnych zmian ekologicznych. Wskaźnik ten informuje o poziomie atrakcyjności i poziomie komfortu turystycznego oraz dopuszczalnych (lub nie) formach intensyfikacji ruchu turystycznego (Studnicki, 1988).

W praktyce badawczej stosuje się trzy typy wskaźników chłonności:

- krańcowy ilościowy próg przyrodniczy, który jest wskaźnikiem zasadniczym, zgodnym z najszerszym znaczeniem chłonności naturalnej;
- krańcowy przestrzenny próg przyrodniczy, informujący o tym, jakie części obszaru można, a jakich nie należy użytkować;
- krańcowy czasowy próg przyrodniczy, określający granice użytkowania obszaru w określonych okresach roku: sezonach, miesiącach (Baranowska-Janota, Kozłowski, 1984).

Pojemność turystyczna informuje o poziomie rozwoju infrastruktury turystycznej i paraturystycznej, obszarów recepcji turystycznej itp. Oznacza maksymalną liczbę turystów, jaka w tym samym czasie może korzystać z infrastruktury turystycznej, regionu, nie powodując obniżenia standardu i zakresu usług oraz produktów turystycznych oraz nie zakłócając funkcjonowania społeczno-ekonomicznego w regionie (w tym jakości życia mieszkańców). W praktyce badawczej należy uwzględniać szereg lokalnych parametrów wynikających ze specyfiki np. geomorfologicznej, topoklimatycznej, biologicznej i wielkości powierzchni terenu objętego wzmoczoną penetracją turystyczną oraz brać pod uwagę sezon i rozkład przestrzenny stanowisk do przeprowadzania monitoringu (Zaręba, 2010).

Ze względu na opisane powyżej oddziaływania turystyki na środowisko przyrodnicze i krajobraz kwestią zasadniczą wydaje się wprowadzenie mierników i wskaźników oceny oddziaływania turystycznego. W literaturze przedmiotu dotyczącej szeroko pojętej antropopresji są one znane jako *ecological footprint* (ślad człowieka w środowisku). Określają one relacje pomiędzy wielkością potrzeb – konsumpcji (surowców, energii) przez człowieka w jednostce czasu a powierzchnią danego regionu niezbędną do zaspokojenia tych potrzeb (Degórski, 2004; Solon, 2004).

Turystka zrównoważona warunkiem zrównoważonego krajobrazu

Według definicji EUROPARC Federation turystyka zrównoważona to każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje dla przyszłych pokoleń w niezmiennym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów (Zaręba, 2010). Podstawę tej koncepcji stanowi zatem osiągnięcie harmonii między potrzebami turystów, środowiska naturalnego i lokalnych społeczności. Na tym tle pojawia się jednak wyraźny konflikt, który wynika z dysproporcji w potrzebie społecznej udostępnienia atrakcyjnych obszarów na cele turystyczne rekreacyjne i sportowe, a niekwestionowanymi prawami środowiska naturalnego i potrzebami ochrony przyrody.

Obszary chronione we wszystkich bez wyjątku krajach stanowią odzwierciedlenie najcenniejszych ekosystemów i dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego a także dowód dbałości i przejaw troski człowieka o środowisko przyrodnicze. Niejednokrotnie dochodzi sytuacji, w której walory bioróżnorodności krajobrazów przyrodniczo-cennych i krajobrazu kulturowego stanowią istotną przeszkodę w zagospodarowaniu turystycznym dla realizacji wyrafinowanych oczekiwań współczesnego użytkownika krajobrazu i konsumenta produktów usług turystycznych. Pokonywanie tych barier (w myśl nadrzędnych celów ekonomicznych i chwilowych potrzeb społecznych) sprawia, że współcześnie turystyka staje się potężnym źródłem konfliktów społecznych oraz antropopresji wobec środowiska przyrodniczego i krajobrazu kulturowego. Konflikty te są najbardziej czytelne w obszarach prawnie chronionych, dlatego często stawiamy pytania o dopuszczalny zakres ingerencji człowieka w krajobrazy chronione. Próbuje się diagnozować najważniejsze źródła i przyczyny niekorzystnego wpływu człowieka na przyrodę i fizjonomię cennych obszarów.

Do niedawna wśród najsilniejszych bodźców tego szkodliwego oddziaływania wymieniano przemysł i komunikację, obecnie coraz częściej wskazujemy głównie na nadaktywność turystyczną i rekreacyjną, niszczenie fizjonomicznych walorów środowiska przyrodniczego i przyrodniczo-kulturowego obszarów chronionych ze strony postępującego rozwoju „przemysłu czasu wolnego”, turystyczno-wypoczynkowego i rekreacyjnego, który z angielskiego nazywamy *leisure industry*.

Podsumowanie

Turystyka, mierzona udziałem pojedynczego odbiorcy (odbierana z pojedynczego punktu widzenia) jest zjawiskiem chwilowym, krajobraz natomiast ma wartość stałą i powszechną. Epizodyczne i spontaniczne użytkowanie przez turystów-konsumentów nie powinno powodować szkód w krajobrazie, który jest trwałym dobrem publicznym całego społeczeństwa. Jedynie przez wspieranie podejścia systemowego oraz wielofunkcyjnego można kreować politykę regionalnego zróżnicowania krajobrazu, pielęgnowania jego tożsamości i swojskości.

Wśród bardzo wielu przyczyn niekorzystnego oddziaływania turystyki na środowisko i krajobraz należy wskazać na kilka istotnych i wzajemnie sprzężonych uwarunkowań. Należą do nich m.in. „demokratyzacja” przestrzeni, kryzys miasta, powszechny i żywiołowy boom ekonomiczny i technologiczny przynoszący nowy model pracy i wypoczynku ludzi – życie w „turboświecie” (Sztumski, 2006), w którym obowiązują specyficzne nawyki, zwyczaje i prawa, nieprzystające do przyrodniczych prawidłowości funkcjonowania tradycyjnych regio-

nów czy obszarów cennych przyrodniczo), a także szeroko rozumiany kryzys filozoficzno-etyczny społeczeństwa (prowadzący do upadku dobrych obyczajów), a także ciągle niewystarczająca świadomość ekologiczna i estetyczna osób wypoczywających w obszarach cennych i chronionych (Liszewski, 2007; Szumski, 2006).

Wiele wskazuje zatem na to, że jesteśmy w bardzo przejściowym, burzliwym okresie. Negatywne przykłady psucia krajobrazu, graniczą z rozwiązaniami bardzo pozytywnymi i godnymi naśladowania. Procesy dbałości o przestrzenie naturalne i ich prawna ochrona przenikają się wzrostem różnorodnych terytorialnych systemów technicznych („krajobrazy sztuczne”). Idea rozwoju zrównoważonego, choć obecna literalnie w dziedziczeniu turystyki, jak na razie powoli przenosi się do zarządzania krajobrazem na potrzeby turystyki na poziomie gmin czy regionów.

Ponadto, po fali wielkiej fascynacji wynikającej z pomyślnych analiz finansowych stajemy przed trudnym i do niedawna niezauważanym problemem konieczności kontrolowania, a może nawet świadomego ograniczania ruchu turystycznego w niektórych, najbardziej atrakcyjnych regionach. Dzieje się tak dlatego, że oprócz wielu dobrodziejstw w sferze ekonomicznej, ruch turystyczny wywołuje wielkie i często nieodwracalne, negatywne zmiany w środowisku przyrodniczym i krajobrazie. Stan badań i analiz w zakresie monitorowania przyrodniczych skutków presji turystycznej jest w fazie inicjalnej i można go określić jako bardzo opóźniony w stosunku do potrzeb.

W świetle powyższych faktów konieczne jest racjonalne planowanie gospodarki turystycznej. Wymagana jest pełna kontrola nad pojemnością turystyczną i chłonnością regionów turystycznych.

Pojemność turystyczną monitoruje się już w wielu obszarach turystycznych, szczególnie w obszarach prawnie chronionych. Jesteśmy w stanie tworzyć analizy porównawcze sezonowego rozkładu rzeczywistego zainteresowania turystycznego z pojemnością turystyczną. Czynniki brane pod uwagę to: dysproporcje pomiędzy zasobami realnie dostępnej bazy turystycznej a obserwowanym zainteresowaniem turystycznym, ocenianym na podstawie np. drożności komunikacyjnej (miejsca parkingowe, korki) i obłożenie bazy noclegowej czy żywieniowej. W oparciu o te dane można planować budowę kolejnych inwestycji turystycznych i prognozować rozwój regionalny.

Dużo trudniej sytuacja przedstawia się w zakresie monitorowania chłonności turystycznej, bowiem wprawdzie środowisko przyrodnicze jako bardzo czułe, ale inercyjny układ wysyła sygnały o zakłóceniach ze znacznym opóźnieniem, często na zapobiegnięcie degradacji będzie już za późno.

Istnieje wiele przykładów antropopresji turystycznej, które potwierdzają fakt niedojrzałej jeszcze polityki turystycznej wielu regionów i państw,

które zaniedbywały dotychczas nadrzędne zasady rozwoju zrównoważonego. Wydaje się jednak, że innej drogi niż zaakceptowanie i wdrożenie zasad ekorozwoju nie ma. Tylko tą metodą jesteśmy w stanie godzić ze sobą ład ekologiczny, społeczny, gospodarczy oraz przestrzenny (Bohdanowicz, 2005; Myga-Piątek, 2010; Zaręba, 2010). Stoimy zatem wobec potrzeby opracowania koncepcji rozwoju turystyki dla krajobrazu, dla środowiska i zastąpienia nią panującej dotychczas koncepcji podległości krajobrazu i środowiska (jako waloru) wobec turystyki, turystyki traktowanej wyłącznie jako doktryna rozwoju gospodarczego. Zagadnienia te były szeroko dyskutowane podczas bilateralnej konferencji naukowej geografów i architektów krajobrazu w Symferopolu (Krym Ukraina, 15-17 września 2010 r.). W najbliższym czasie spodziewany jest efekt tej naukowej debaty w postaci zwartego opracowania conceptualnego dotyczącego relacji turystyki i krajobrazu.

Literatura

1. ALEJZIAK W., *Turystyka w obliczu wyzwań XXI w.*, Albis, Kraków 1999.
2. ALEJZIAK W., 2008, Globalizacja i decentralizacja jako kierunki rozwoju polityki turystycznej XXI w., w: *Nowe problemy turystyki*, nr 1, s. 29-45.
3. ANTROP M., 2000, Changing patterns in the urbanised countryside of western Europe, w: *Landscape Ecology*, 15, s. 257-270.
4. BARANOWSKA-JANOTA M., KOZŁOWSKI J., *Krańcowe progi przyrodnicze w rozwoju turystyki*, Instytut Kształtowania Środowiska, Warszawa 1984.
5. BERRY S., LADKIN A., 1997, Sustainable Tourism: A Regional Perspective, w: *Tourism Management* 18, s. 433-440.
6. BIANCHI R.V., 2004, Tourism Restructuring and the Politics of Sustainability: A Critical View from the European Periphery (The Canary Islands), w: *Journal of Sustainable Tourism*, 12, s. 495-529.
7. BRAMWELL B., LANE B., 1993: Sustaining Tourism: An Evolving Global Approach, w: *Journal of Sustainable Tourism* 1, s. 1-5.
8. BOHDANOWICZ P., *Turystyka a świadomość ekologiczna*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń 2005.
9. BOHLER S., GRISCHKAT S., HAUSTEIN S., HUNECKE M. 2006, Encouraging environmentally sustainable holiday travel, w: *Transportation Research A*, 40, s. 652-670.
10. BÖHM A., Między mandatem a partycypacją społeczną, w: *Zarządzanie krajobrazem kulturowym*, red. Myga-Piątek U., Pawłowska K., Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 10, Komisja krajobrazu Kulturowego PTG, Sosnowiec 2008b, s. 515-524.
11. BUTLER R.W., 1980, The concept of a tourism area cycle evolution. Implication for management of resources, w: *Canadian geographer*, vol. 24, No 1, s. 5-12.
12. BUTLER R.W. 1991, Tourism, Environment, and Sustainable Development, w: *Environmental Conservation* 18 (3), s. 201-209.
13. BUTLER R.W., 2004, The Tourism Area Life Cycle in the Twenty-First Century, w: *A Companion to Tourism*, red. Lew A., Hall M., Williams A., Blackwell, Oxford, s. 159-169.
14. CLARKE J., 1997, A Framework of Approaches to Sustainable Tourism, w: *Journal of Sustainable Tourism* 5, s. 224-233.
15. DEGÓRSKI M., 2004, Formalnoprawne uwarunkowania planowania krajobrazu w Unii Europejskiej, w: *Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską*, w: *Problemy ekologii krajobrazu* vol. 13, Gdańsk. s. 19-27
16. DOLNICAR S., CROUCH G., LONG P. 2008, Environment-friendly tourists: What do we really know about them?, w: *Journal of Sustainable Tourism*, 16 (2), s. 197-210.
17. EWALD K., 2001, The neglect of aesthetics landscape planning in Switzerland, w: *Landscape and Urban Planning*, vol. 54, s. 255-266.
18. GÓRKA K., POSKROBKO B., *Ekonomika ochrony środowiska*, PWE, Warszawa 1987.
19. HJALAGER A., 1999, Consumerism and sustainable tourism, w: *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 8 (3), s. 1-20.
20. HUGGETT, R J., PERKINS, C. Landscape as form process and meaning, w: *Unifying Geography: Common Heritage, Shared Future*, London: Routledge, s. 224-239.
21. JACKSON T., Motivating sustainable consumption: A review of evidence on consumer behaviour and behavioral change, w: *Sustainable Development Research Network*, London 2004.
22. JĘDUSIK M., *Izolacja jako zjawisko geograficzne*. Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2001.
23. JĘDRZEJCZYK I., *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 1995.
24. KUREK W., MIKA M., 2007, Turystyka jako przedmiot badań naukowych, w: red. Kurek W., *Turystyka*, PWN, Warszawa, s. 11-48.
25. KOWALCZYK A., *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa 2000.
26. KOWALCZYK A., *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa 2000.
27. LISZEWSKI S., 1995, Przestrzeń turystyczna, w: *Turyzm*, vol. 5, z. 2, s. 87-103.
28. LISZEWSKI S., 2006, Przestrzenie turystyczne i ich transformacje we współczesnym świecie, w: *Turyzm*, vol. 5, No 2, s. 87-103.

29. LISZEWSKI D., 2007, Etyczne podstawy rozwoju zrównoważonego, w: *Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 2 No 2, s. 7-19.
30. ŁAPIŃSKI J., 2009, Rozwój zrównoważony a polityczny poziom definiowania natury, w: *Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol.16, No 1, s. 77-81.
31. MERYEM A., TÜRKER A., MUSTAFA A., 2010, Land Use Changes in Relation to Coastal Tourism Developments in Turkish Mediterranean, w: *Polish Journal of Environmental Studies*, vol. 19 No. 1, s. 21-33.
32. MILLERA G., RATHOUSEB K., SCARLES C, K. HOLMESC K., TRIBEJA J. 2010, Public understanding of sustainable tourism, w: *Annals of Tourism Research*, vol. 37, Issue 3, s. 627-645.
33. MUIRDEN M, MARTIN B., *Future Trends in Lifestyles and Leisure*, Economic Research Associate Scottish Enterprises, Glasgow 2004.
34. MYGA-PIĄTEK U., 2006, Krajobraz kulturowy jako walor i produkt turystyczny – problemy oceny i ochrony, w: *Krajobraz kulturowy - cechy, walory, ochrona, Problemy Ekologii Krajobrazu, t. XVIII*, s. 201-212.
35. MYGA-PIĄTEK U, PYTEL S., Przeobrażenia krajobrazu kulturowego Zjednoczonych Emiratów Arabskich w wyniku kolonizacji turystycznej, w: red. Jażdżewska I., *XXI Konwersatorium wiedzy o mieście. Funkcja turystyczna miast*, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2008, s.113-125
36. MYGA-PIĄTEK U., 2008: Socio-economic aspect of tourist traffic in Krakow and Warsaw, w: *The Quarterly Journal of Economic Studies*. Vo. 31, no 3. The Economic Society of Osaka City University, Osaka, s. 29-45.
37. MYGA-PIĄTEK U., JANKOWSKI G., 2009, Wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze i krajobraz kulturowy – analiza wybranych przykładów obszarów górskich, w: *Problemy Ekologii Krajobrazu*, vol. 25, s. 27-39.
38. MYGA-PIĄTEK U, 2010, Transformation of cultural landscapes in the light of the idea of sustainable development, w: *Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 5, No 1. pp. 95-108.
39. NASSAUER J., 1995, Culture and changing landscape structure, w: *Landscape ecology*, 10 (4), s. 229-237.
40. NAVEH Z., 1995, Interaction of landscape and cultures, w: *Landscape and Urban planning*, 32, s. 43-54.
41. NITA J., MYGA-PIĄTEK U., 2006 a, Searching for management possibilities of post-exploitation areas in aims of geological – scenic values protection, w: *Techniques of geological searching, Geosynoptic and Geothermy*, vol. 3 (233), s. 53-72.
42. NITA J., MYGA-PIĄTEK U., 2006 b, Krajobrazowe kierunki zagospodarowania terenów-pogórnicznych, w: *Przegląd Geologiczny*, vol. 54, nr 3, s. 256-262.
43. PAWŁOWSKI A., 2006, Wielowymiarowość rozwoju zrównoważonego, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 1, nr 1, s. 23-32.
44. PAWŁOWSKI A., *Rozwój zrównoważony-idea, filozofia, praktyka*, Monografie Kom. Inżynierii Środ. PAN vol. 51, KIS, Lublin 2008.
45. PAWŁOWSKI A., 2009, Rewolucja rozwoju zrównoważonego, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 4 nr 1, s. 65-79.
46. PRZEĆLAWSKI K., *Człowiek a turystyka. Zarys socjologii turystyki*. Wydawnictwo Albis, Kraków 2001.
47. REDCLIFT M.R., 2009, Sustainable Development (1987-2005) – an Oxymoron Comes of Age, w: *Problemy Ekorozwoju/Problems of Sustainable Development* vol. 4 no 1, p. 33-50.
48. RUSZKOWSKI J., STUDNICKI T, 1988, Wpływ funkcji turystyczno-wypoczynkowej na degradację środowiska człowieka, w: *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej*, Katowice, no 112, s. 149-166.
49. SAARINENA J., 2006, Traditions of sustainability in tourism studies, w: *Annals of Tourism a Research*, vol. 33, Issue 4, s. 1121-1140.
50. SMITH V.L. 2008, Pięć modeli rozwoju turystyki, w: *Nowe problemy turystyki*, nr 1. Wyższa Szkoła Hotelarstwa, Gastronomii i Turystyki, Warszawa, s. 7-17.
51. SOLON J., 2004, Ocena zrównoważonego krajobrazu, w: *Studia Ekologiczno-Krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego, Problemy ekologii krajobrazu*, T. XIII, red. Kistowski M., s. 49-58.
52. STUDNICKI, T., 1988, Środowisko przyrodnicze regionów turystycznych jako element planistyczny struktury przestrzennej, w: *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach* No 112, s. 167-188.
53. SZTUMSKI W., 2006, Turboświat i zasada odśpieszania, w: *Problemy ekorozwoju/Problems of Sustainable Development*, vol. 1, no 1, s. 49-57.
54. *TOURISM Trends for Europe*, Commission Europeenne du Tourisme, Brussels, 2006.
55. TRESS B., TRESS G., 2001, Capitalizing on multiplicity: a transdisciplinary system approach to landscape research, w: *Landscape and urban planning*, No 57, s. 143-157.
56. ZSILINCSAR W., 2009, Who makes the landscape? Forces of landscape transformation in Austria, w: *Croatian Geographical Bulletin*, No 71, br.1, pp. 5-17.
57. ZARĘBA D., *Ekoturyzm*, PWN, Warszawa 2010.